

ВІДДАТИ БОГОВІ НАЛЕЖНЕ ПОКЛОНІННЯ: ІСУС І ЄРУСАЛИМСЬКИЙ ХРАМ

Любов Дубковецька

Український католицький університет, Львів

Передслово

Декларацією «Nostra Aetate» II Ватиканський собор підтвердив, що Церква очікує знаного тільки єдиному Богові дня, «коли всі народи одногослобно візвуть до Бога і служитимуть Йому пліч-о-пліч». Так закладено підвалини нового етапу міжрелігійних відносин, зокрема і з юдеями¹.

Відтак значного поступу в історії юдейсько-християнських відносин досягнуто виданням збірника статей «Христос Ісус і єврейський народ сьогодні: нові дослідження богословських взаємовідносин». З ініціативи Комісії з питань релігійних відносин із юдеями над збірником працювали компетентні богослови зі всього світу, а провідні юдаїсти погодились дати йому критичну оцінку. Збірник можна вважати результатом не офіційного діалогу між євреями і християнами, а радше – плідного спілкування християн і юдеїв на академічному рівні². Із перспективи процитованих рядків «Nostra Aetate» та спільно з Крістіаном Рутісгаузером, одним з авторів збірника, доречно наголосити, що коли зустрічаються юдаїзм і Церква, то перетинаються віра з вірою, а не з фальшивою вірою. Сьогодні треба визнати, що юдаїзм – це легітимне продовження біблійної традиції. Наслідуючи Павла (Рм 9:3-5; 11:29), сучасні богослови знову

¹ Декларація Католицької Церкви «Nostra Aetate» («Наш час») покликається на Зх 3:9. Див.: С. Rutishauser, «“The Old Unrevoked Covenant” and “Salvation for All Nations in Christ” – Catholic Doctrines in Contradiction?» // P. A. Cunningham – J. Sievers (eds.), *Christ Jesus and the Jewish People Today: New Explorations of Theological Interrelationships*, Grand Rapids, Mi.: Eerdmans – Gregorian & Biblical Press 2011, 229.

² Детальніше див.: W. Kasper, Foreword // P. A. Cunningham, J. Sievers et al. (eds.), *Christ Jesus and the Jewish People Today: New Explorations of Theological Interrelationships*, Grand Rapids, Mi.: Eerdmans – Gregorian & Biblical Press 2011, x-xviii.

говорять про «невідкличний Завіт» (unrevoked Covenant), про подальшу легітимність і чинність Старого Завіту, встановленого Богом з Ізраїлем на горі Синай. У контексті Рм 11:11-15 («Отож питаю: Хіба вони спотикнулись, щоб упасти? Ні, зовсім ні! Але їхнє падіння... це багатство для світу і коли їхній занепад це для поган багатство, то скільки більше повнота їх?») треба з розумінням ставитися до небажання євреїв визнати Ісуса Месією, бо на їхній погляд це давало підстави для укладення в особі Христа нового Завіту, в який, разом із євреями, увійшли б і інші народи³.

Із II Ватиканським собором розвинулося багато нових богословських термінів, які заклали передумови для окремих дискусій, зокрема про зв'язок між Старим і Новим Завітом, месіанізм, тринітарний монотеїзм тощо. На сучасному етапі жваво обговорюють питання: як ми, християни, можемо вірити, що Ісус є спасителем всього людства, одночасно визнаючи легітимність союзу євреїв із Богом? Пропоновану статтю треба розуміти в контексті зазначених дискусій⁴.

Вступ

Мета цієї статті – поглибити розуміння юдейського контексту Нового Завіту⁵. Зайве нагадувати, що Єрусалимський храм і дискусії про належне богочитання займають центральне місце у Єврейській Біблії, а Ісус був євреєм. Папа Іван Павло II говорив: «Хто зустрічається з Ісусом Христом, зустрічається з юдаїзмом»⁶. «Тому не дивно, що одночасно з дослідженням єврейськості Ісуса зросло зацікавлення і дослідженням

³ Див.: Н. Н. Henrix, «Der kirchliche Christusglaube und die nicht vergebliche jüdische Messias Hoffnung» // Н. Н. Henrix (ed.), *Gottes Ja zu Israel: Ökumenische Studien christlicher Theologie*, Aachen-Berlin: Einhard 2005, 142-157; Див.: Rutishauser, «“The Old Unrevoked Covenant” and “Salvation for All Nations in Christ” – Catholic Doctrines in Contradiction?», 229-230.

⁴ Див.: Cunningham – Sievers, *Christ Jesus and the Jewish People Today: New Explorations of Theological Interrelationships*.

⁵ Великим кроком у напрямі поглиблення цієї тематики треба вважати видання Нового Завіту зі вступними статтями і короткими примітками здебільшого провідних єврейських науковців. Мета цього видання – подати розуміння Нового Завіту, виходячи з юдейського контексту, в якому він формувався. Див.: E.-J. Levine, M. Z. Brettler (eds.), *The Jewish Annotated New Testament. New Revised Standard Version*, Oxford: University Press 2011.

⁶ Звернення св. Івана Павла II до єврейських лідерів (Майнц, 17.11.1980). Див.: Rutishauser, «“The Old Unrevoked Covenant” and “Salvation for All Nations in Christ” – Catholic Doctrines in Contradiction?», 229.

походження християнства від юдаїзму», – зазначає Деніел Мур⁷. Сьогодні науковці говорять про т. зв. «три пошуки історичного Ісуса», один з яких акцентує увагу на тезі: Ісус із Назарету був євреєм, який жив і діяв у римській Палестині I ст., а значить його слова та вчинки були зрозумілими для інших євреїв I ст. по Р. Х.⁸

У I ст. по Р. Х. більшість євреїв у Палестині та великій діаспорі вважали Єрусалимський храм своїм релігійним центром – він мусив бути релігійним центром і для Ісуса. Наприклад, синоптичні Євангелії розповідають про кілька подорожей малого Ісуса з батьками до Храму в Єрусалимі. Розповідь про дитинство Ісуса у Лк 1-2 також наголошує на його важливості. Незважаючи на те, що більша частина Лк 1-2 складається з легендарного матеріалу, все ж вона вказує на пошану до Храму юдеохристиянських кіл, причетних до написання цього тексту⁹.

Якщо синоптики говорять про одне паломництво Ісуса до Єрусалима незадовго до своєї смерті, то Євангеліє від Йоана згадує про кілька таких подорожей під час Його публічної діяльності. У Єрусалимі Ісус часто ходить і навчає у Храмі, дискутує з опонентами, критикує його найвищу владу і провокує вже згаданий інцидент (відомий під терміном «очищення Храму») тощо. Четверте Євангеліє також описує храмові свята, а розповідь про інцидент у Храмі на початку 2-го розділу подає й інші деталі про Ісуса та Його причетність до речей чи людей, пов'язаних зі святинею. Під час арешту Ісус докоряє, чому не схопили Його там, де Він щоденно перебував, тобто у Храмі (Мр 14:49)¹⁰.

Храм також згадано в оздоровленні чоловіка, хворого на проказу (Мр 1:40-44), в розповіді про лепту бідної вдови (Мр 12:4), у контексті обговорення податку на Храм (Мт 17:24-27) і пожертви на вівтарі (Мт 5:23-24), Храм як осердя Божої присутності (Мт 23,21). Роздумуючи над долею Єрусалима, Ісус пророкує спустошення святині (Лк 13:34-35, пор.: Мт 23:37-39; Лк 19:41-44), а після її зруйнування – відбудову (Мр 14:58). Євангелист Матей вкладає в уста Ісуса слова, які, правдоподібно, вказують на самого Христа, «що тут більше, ніж Храм» (Мт 12:6), а Йо 2:19-21 зображає Ісуса як святиню¹¹.

⁷ D. F. Moore, *Jesus, an Emerging Jewish Mosaic: Jewish Perspectives, Post-Holocaust* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies 2), New York–London: T&T Clark 2008, 2.

⁸ Див.: Н. Т. Райт, *Иисус и победа Бога*, Москва: ББИ 2004, 5.

⁹ Див.: J. Adna, «Jesus and the Temple» // T. Holmén – S. E. Porter (eds.), *HSHJ* 3; Leiden – Boston: Brill 2011, 2637.

¹⁰ Adna, «Jesus and the Temple», 2637.

¹¹ Там само.

У решті новозавітної літератури також натрапляємо на згадки про Храм. Особливої уваги заслуговують тексти 1-го й 2-го Послання до Коринтян, де Павло метафору храму поширює на членів спільноти Коринту, ототожнюючи їх із ним (1 Кр 3: 16-17; 6:19-20; 2 Кр 6:16), а в 1 Кр 3:16-17 пише: «Хіба не знаєте, що ви – храм Божий, і що Дух Божий у вас перебуває?» При цьому акцентує, що основою такого розуміння є сам Ісус: «Іншої основи бо ніхто не може покласти, крім покладеної, якою є Ісус Христос» (1 Кр 3:9б-11,16-17), тобто ототожнення Ісуса і людей із храмом закорінене в самому Христі. Названі тексти – найраніші письмові згадки, що пов'язують Ісуса і членів Його спільноти з Храмом. Цікаво, що після написання цих рядків святиня у Єрусалимі стояла ще приблизно 20 років до зруйнування її римлянами в 70 р.¹²

У 1 Пт 2:4-5 метафора храму набуває ще ширшого значення: «Приступіть до нього, каменя живого, людьми відкинутого, а Богом вибраного, дорогого. А й самі віддайтеся, мов живе каміння, щоб із нього збудувати духовний дім, на святе священство, щоб приносити духовні жертви, приємні Богові через Ісуса Христа».

Матеріал на тему: «Ісус і Храм» за своїм значенням доволі різноманітний, адже Ісус, висловлюючи повагу до святині, одночасно критичний і провіщає її зруйнування, відтак говорить про відбудову, ототожнюючи себе з нею. Необхідно відразу зазначити, що Христос мусив мати велику повагу до Храму, бо Його послідовники в Єрусалимі продовжували збиратися в ньому, брали участь у храмових служіннях, одночасно вважаючи себе Божим храмом¹³.

Закономірно виникає запитання: якщо історичний Ісус із повагою ставився до Єрусалимського храму, то як трактувати Його пророкування про його зруйнування (Мт 24:2; Мр 13:2; Лк 21:6) або зруйнування і відбудову (Мт 26:61, 27:40; Мр 14:58, 15:29; Йо 2:19; Ді 6:14), чи згаданий в усіх чотирьох Євангеліях інцидент у Храмі (Мт 21:12-17; Мк 11:15-19; Лк 19:45-48; Йо 2:13-22)?

Відповідь на це запитання вимагає дослідження ситуації в Єрусалимському храмі в часи Ісуса з Назарету. Якщо він критикував господарів святині, то на яких підставах це робив? Чи можна трактувати реакцію Ісуса на ситуацію в Єрусалимському храмі у контексті біблійної традиції Ізраїля? Для початку – декілька слів про стан наукових досліджень на цю тему та використану методологію.

¹² N. Perrin, *Jesus the Temple*, Grand Rapids, Mi.: Backer Academic 2010, 5.

¹³ Adna, «Jesus and the Temple», 2638.

Аналіз останніх досліджень

Існує багато наукових публікацій про Храм крізь призму Євангелій, а в Євангелії від Йоана цю тему досліджено краще, ніж у будь-якому іншому. Однак досі відчувається брак уваги дослідників щодо ставлення Ісуса з Назарету як історичної постаті до Єрусалимського храму¹⁴. Причина відсутності зацікавлення цим питанням пов'язана щонайменше з трьома помилковими твердженнями: 1) наголосі на есхатологічному аспекті місії Ісуса, внаслідок чого занедбують Його роль в історично-релігійному контексті євреїв у I ст. по Р. Х.; 2) анахронічному погляді на релігію і Храм як на периферійні концепції, тоді як у давнину їх вважали всеохопними реальностями, що стосувалися не тільки релігійної, а й політичної, соціальної, економічної та інших сфер; 3) переконання, що тексти Євангелій описують віру в Ісуса Христа, тож не можуть бути правдивим джерелом для відтворення світогляду історичного Ісуса. Саме з цих причин питання ставлення Ісуса з Назарету до Єрусалимського храму порушували рідко. Запропонована стаття – заохочення надолужити ці прогалини¹⁵.

Серед тих, хто писав на тему ставлення Ісуса до Храму, варто декого виокремити. Зокрема Перрін переконливо доводить існування інших антихрамових рухів у юдаїзмі періоду кінця Другого храму за характерними ознаками, близькими до Ісусового ставлення до Храму¹⁶. Еванс здійснює порівняльний аналіз критичного ставлення до святині з боку Ісуса і з боку кумранської спільноти¹⁷. На думку Хорслі, Єрусалимський храм був слухняним знаряддям у руках Римської імперії для маніпулювання єврейським суспільством¹⁸.

Натомість Адна досліджує питання історичності євангельської розповіді про інцидент у Храмі й Ісусових висловів про зруйнування і відбудову святині. За наявної основи історичності цих подій, на думку Адни, інцидент у Храмі та Ісусові слова про його зруйнування і відбудову спонукають до запитання про походження влади, якою Ісус це чинить (Мр 11:27-33). Оскільки верхівка служителів Храму не могла сприйняти

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: R. A. Horsley, *Jesus and the Powers. Conflict, Covenant, and the Hope of the Poor*, Minneapolis: Fortress Press 2011, 3-8.

¹⁶ Perrin, *Jesus the Temple*.

¹⁷ C. A. Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls» // J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and the Dead Sea Scrolls*, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland: Doubleday 1992, 235-253.

¹⁸ R. A. Horsley, «High Priests and the Politics of Roman Palestine» // *JSJ* 17 (1986) 23-55.

слів Ісуса, Він пророкує його зруйнування у Мр 13:2. Окрім цього, Адна зазначає, що інцидент у святині та Ісусові слова про її зруйнування і відбудову треба розуміти в контексті проголошення приходу Божого Царства та пов'язаного з його реалізацією Ісусового месіанізму¹⁹.

Вказані науковці дослідили важливі нюанси Ісусового ставлення до Храму. На мій погляд, ще один важливий аспект потребує доопрацювання й уточнення: Ісус критикує лідерів святині, які, здається, забули не тільки про особливу природу цього святого місця, а й про свою священну роль і призначення. На якій підставі Ісус звинувачує очільників Храму і тих, хто їх підтримує? Актуальність, важливість і необхідність з'ясувати це питання пов'язані, наприклад, із виходом книги Метцнера, в якій Каяфу зображено успішним первосвящеником, що виконував свої обов'язки упродовж довгих 18 років I ст.²⁰. Тоді виникає запитання: в чому полягає Ісусова «критика Храму»? Детальніше ці аспекти обговоримо в аргументації.

Методологія

З методологічного погляду цю тему можна вважати водночас історичною і богословською. Зупинімося на трьох її головних історичних аспектах. По-перше, необхідно уникати анахронізмів і намагатися пізнати роль Єрусалимського храму, світогляд стародавнього середовища й історичний контекст життя та діяльності Ісуса. По-друге, якщо Ісус у Євангеліях критикує інституцію Храму, то важливо з'ясувати походження цієї критики – з напружених стосунків між ранньою Церквою і синагогою чи між Ісусом і Його сучасниками. Важливе значення при цьому матиме ознайомлення з іншими, ранішими, антихрамовими рухами, як і нехристиянські свідчення, необхідні для реконструкції ставлення євреїв до інституції Храму в I ст. по Р. Х. (Йосиф Флавій, псевдоепіграфи, таргуми, равинська література). Вони допоможуть визначити критерії, за якими критикували лідерів святині. По-третє, увагу буде зосереджено на юдейському контексті. Єврейський вчений Лапідє, який досліджував життя історичного Ісуса, зазначає: «Безумовно, він (Ісус) був євреєм щонайменше в шістьох аспектах: у своїй надії, у своїй есхатології, у своєму єврейському етосі, у своїй сліпій вірі в Бога, у типово єврейській месіаністичній нетерпимості й – останнє, але не менш важливе, –

¹⁹ Adna, «Jesus and the Temple», 2654, 2668.

²⁰ R. Metzner, *Kaiaphas: der Hohepriester jenes Jahres: Geschichte und Deutung*, Leiden – Boston, Ma.: Brill 2010.

у своєму єврейському стражданні. Ці аспекти легко можна побачити в усіх чотирьох Євангеліях. Той факт, що Він часто вирізнявся у своєму середовищі, також свідчить про його єврейськість, бо я не знаю жодного єврейського світоча від Мойсея і далі, який не спровокував би жвавої опозиції серед єврейського народу»²¹.

Оригінальність запропонованого дослідження полягає також у спробі проаналізувати ставлення Ісуса з Назарету до Єрусалимського храму в контексті біблійної традиції Ізраїля. Тут історичний і богословський аспекти теми переплітаються. У документі Папської біблійної комісії «Євреї і їхні Священні Писання» (2002) відзначено: «Писання Нового Завіту закорінені в довгому релігійному досвіді народу Ізраїля, досвіді, записаному в різних формах у священних книгах, які входять до складу єврейських Писань»²².

Значення Єрусалимського храму в часи Ісуса

Євреї часів Ісуса розрізняли Храм як Богом установлену інституцію та його функцію²³. Треба погодитися з Евансом, що більшість євреїв у I ст. позитивно сприймали святиню як Божу установу. Про це свідчать великі грошові надходження і пожертви. Одночасно існують біблійні і позабіблійні докази існування жвавої опозиції до Єрусалимського храму, особливо серед населення Палестини і близького оточення святині. Однак Храм був важливим і для опозиціонерів; саме тому вони вимагали його реформи, вважаючи його профанацію загрозою існування правдивого Ізраїля²⁴.

Отже, що означав Храм у часи Ісуса? Він був центральною релігійною, економічною і політичною інституцією. Започаткована Іродом Великим перебудова святині у греко-римському стилі, фактично, тривала аж до її зруйнування римлянами в 70 р. Це був величезний та один із найгарніших храмів Римської імперії, тривале будівництво якого потребувало

²¹ Див.: Moore, *Jesus, an Emerging Jewish Mosaic*, 21.

²² Див.: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_con_cfaith_doc_20020212_popolo-ebraico_en.html#B. The New Testament attests conformity to the Jewish Scriptures.

²³ Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 236. J. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*, Grand Rapids, Mi.: Baker Academics 2006, 179-180. Див.: Perrin, *Jesus the Temple*, 48.

²⁴ Див.: Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 235-236.

неабияких коштів. Якщо мешканці Єрусалима мали певний зиск від пов'язаних зі святинею заходів (працювали на будівництві, заробляли на торгівлі під час прощ), то для жителів віддалених районів Палестини її будівництво радше було тягарем.

Первосвященик як голова Єрусалимського храму часто ставав знаряддям контролю чужоземних урядів над Юдеєю. Римляни не були винятком. Римські солдати стояли на входах до святині, над воротами Іродового храму висів римський орел, а всередині приносили жертви за римського імператора. Римляни тримали під ключем одяг первосвященика, і самі перебрали від Ірода Великого владу призначати первосвященика, відповідного для успішного політичного, релігійного й економічного контролю. Інколи кандидати платили гроші за одержання посади первосвященика. Коли в 6 р. до Р. Х. Юдея відійшла безпосередньо під юрисдикцію Риму, первосвященик залишився єдиним єврейським лідером у цій Римській провінції. За таких обставин вони йшли назустріч і всіляко догоджали римській владі, з остраху та всупереч ізраїльській традиції, нехтуючи священничий обов'язок посередництва між Богом і людьми.

Антихрамові рухи в юдаїзмі до початку діяльності Ісуса

Ісус був не єдиним опозиціонером і краще уявлення про Його ставлення до Єрусалимського храму матимемо, якщо звернемо увагу на інші незадоволені становищем Храму спільноти в юдаїзмі періоду Другого храму, до початку діяльності Христа. Їхнє існування можна реконструювати на основі текстів Псалмів Соломона, рукописів Мертвого моря і розповідей про Йоана Хрестителя²⁵.

Псалми Соломона. Існує думка, що частина псалмів, автор яких невідомий, стосується епохи, яка передувала Помпеєві (4, 7, 12, 13, 15), а частина – вже самої епохи Помпея (2, 8)²⁶. Починаються Псалми Соломона згадкою про події 63 р. до Р. Х., коли римський воєначальник Помпей проламав північну стіну Храму і ввійшов до Свята Святих. Псалміст інтерпретує цю подію як Боже покарання за невірність вибраного народу, особливо первосвящеників, а якщо так триватиме, то все, мовляв, закінчиться не лише зруйнуванням Єрусалимського храму, але й завоюванням

²⁵ Порівняння й опис антихрамових рухів, які передували Ісусу, досить вичерпно зробив Ніколас Перрін у вже згаданій книзі «Ісус – Храм» (*Jesus the Temple*). Тож обмежуся тільки короткими відомостями. Див. Perrin, *Jesus the Temple*, 21-29.

²⁶ Див.: K. Atkinson, *I Cried to the Lord. A Study of the Psalms of Solomon's Historical Background and Social Setting*, Leiden – Boston: Brill 2004, 12.

усього Ізраїля поганями. Варто наголосити, що основною проблемою у Псалмах Соломона є не погани (римляни), а непослух Ізраїля, особливо мешканців Єрусалима та його лідерів, які «підносили себе до зірок... були захланними у багатстві і не боялись Бога» (*Псалми Соломона* 1:6). За призначенням і метою святиня перестала бути ефективним, її вважали спровокованою. Бог або вже покинув її, або незабаром мав покинути, внаслідок чого заслання вважали неминучим. Падіння Храму відбувається через гріх священників – фінансові махінації, крадіжки його коштів, розпусту, культову нечистоту тощо. Псалми закінчуються надією на Боже втручання (*Псалми Соломона* 17) через прихід Месії та його царства, які означають не кінець святині, а відновлення її автентичного призначення. Месія усуне несправедливість, очистить Єрусалим від поганських впливів, принизить лідерів і прожене грішників, виявляючи «силою свого слова» їхні злочини. Цікаво, що Псалми Соломона є не приватними піснями, а літургійними творами для вжитку однієї зі спільнот Єрусалима²⁷, яка молилася, жертвувала свої страждання заради відкуплення Ізраїля, плакала чистоту, перебираючи на себе функції Храму і його священства в очікуванні вирішення ситуації. На основі Псалмів Соломона можна виокремити характеристики, які, на думку членів спільноти, мали бути головними для священства: солідарність із бідними і неприйнятність нерозважливого й захланного накопичення багатства²⁸.

Рукописи Мертвого моря. Подібно до Псалмів Соломона, деякі сектантські рукописи Мертвого моря також пронизані критикою священничої ерархії Храму. Однак свідчення про ставлення до Єрусалимського храму спільноти, відповідальної за написання цих рукописів, – порівняно скупі²⁹. Зокрема відомо, що вона мала своїх священників – «синів Цадока». Їх імена записували у спеціальний реєстр на протигагу асмонейам та священникам Іродового й Римського періодів (*Статут спільноти* 7,2; 18,21; 5,2). Серед наявного матеріалу, зокрема, *Пешер Авакума* 2,5-6 (1QpHab) критикує священників і первосвященників за грошолобство. Автор *Дамаського документа* вважає, що правлячі священники, які «не можуть терпіти потребуючих, бідних і чужинців» (CD 6,21), занечистили святиню і стали причиною занепаду праведності Ізраїля. Тому спільнота, що критикувала їх, встановила власну організацію Храму – не будівлі, а спільноти вірних як будівлі. У *Правилі спільноти* 8,10 альтернативна спільнота священників мала просити відкуплення для землі

²⁷ Atkinson, *I Cried to the Lord*, 1-2.

²⁸ Perrin, *Jesus the Temple*, 21-29.

²⁹ Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 242.

й засудити зло. Подібно до Псалмів Соломона, спільнота брала на себе обов'язок підняти пророчий голос і просити відкуплення Ізраїля. Вона не тільки діяла як Храм, а була ним, своєрідним порогом, мостом до есхатологічного Храму, який за жодних умов не може бути занечищеним (4Q174 1,1-7; 11Q19 29,8-10). Найважливішою члени спільноти вважали покірність заповідям Синайського Завіту³⁰.

Йоан Хреститель. До особи Йоана Хрестителя виникає більше запитань, аніж їх пояснень. По суті, Ісус і рання Церква продовжили і розвинули його проповідь і хрещення³¹. Він не належав до тих писарів, які пророкували пером; вів аскетичне життя в пустелі; проповідував необхідність хрещення на покаяння Ізраїля; очікував близького приходу есхатологічного суду; притягував великі натовпи; вважав Ісуса своїм прихильником, аж поки Той не очолив власний новий рух; не був прийнятий владою Храму його часів; помер від рук Ірода Антипи. Для Йоана Хрестителя вірність Завіту передбачала солідарність із бідними (Лк 3:10-14). Це виокремлювало Псалми Соломона, кумранську спільноту та Йоана Хрестителя від решти представників юдаїзму. Вважаючи, що через корумповану верхівку Ізраїль зламав Завіт, Йоан Хреститель проповідував повернення до нього через особисте хрещення на покаяння. Формування нового Ізраїля не передбачало ліквідації святині. Йоан Хреститель вважав, що на невідновлений, нерозкаяний Ізраїль неминуче чекає суд, тому його спільнота взяла на себе головні функції Храму. Святиня слугувала для спокутування гріхів і жертвоприношення, натомість Йоан Хреститель робив це поза нею, хоча прямих доказів критики ним інституції Храму немає. Новий Храм набирав форми. Контекстом був юдаїзм періоду Другого храму і старозавітного пророцтва³².

Усі ці спільноти (творців Псалмів Соломона, сектантських рукописів Мертвого моря і спільнота, згуртована навколо Йоана Хрестителя) розуміли, що із храмовою владою не все гаразд і його система занепадає. Письмові документи, які вони залишили, або згадки про них в інших

³⁰ Див.: J. H. Charlesworth, «The Dead Sea Scrolls and the Historical Jesus» // id., *Jesus and the Dead Sea Scrolls*, 1-74; Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 235-253; Perrin, *Jesus the Temple*, 29-37.

³¹ D. S. Dapaah, *The Relationship between John the Baptist and Jesus of Nazareth. A Critical Study*, Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford: University Press of America 2005, 143.

³² Див.: R. Martínez, *The Question of John the Baptist and Jesus' Indictment of the Religious Leaders. A Critical Analysis of Luke 7:18-35*, Eugene: Pickwick 2011; Perrin, *Jesus the Temple*, 37-40.

авторів, вказують на те, що вони вважали себе сповненням надії бідних, говорили про неминучість страждання і брали на себе функції святині³³.

Критика Єрусалимського храму в нехристиянських джерелах у I ст. по Р. Х.

Для кращого розуміння контексту критики інституції Храму Ісусом варто з'ясувати причини цієї критики, присутньої в позабіблійних джерелах I ст. Цю проблематику розкриває Еванс. Коротко підсумую дані, які він наводить³⁴.

Йосиф Флавій, наприклад, говорить про велике багатство святині (*Юдейська війна* 5,110-111,222-224; 14,110; 15,395), про політичну владу правлячих священиків, особливо первосвященика (*Проти Анія* 2,185-187,194), про їх злочини в 50-60-ті роки I ст. – крадіжки, насильство, здирство (*Юдейські старожитності* 20,181,206-207). Декілька псевдо-епіграфів після 70 р. говорять, що Храм Ірода було зруйновано через моральний занепад Ізраїля і його фальшивого священства (*2 Варуха* 1,4; 32,2-4; 10,18). *Заповіт Мойсея* 7 (ця частина, правдоподібно, описує 30-ті роки) звинувачує первосвящеників в обдиранні бідних, несправедливості, переїданні; вони поводяться як принци, «їх руки й очі торкаються брудних речей, тоді коли їх рот говорить: не торкайся мене, щоб не занечистити». Таргум Йонатана критикує первосвящеників I ст. за крадіжку Божих пожертв, за залишення Божого служіння, називає первосвящеників «дурними майстрами Ізраїля», злочинцями, злодіями тощо. Равиністична література ще докладніше описує злочини первосвящеників. Равин Симеон бен Гамаліїл (приблизно 10-80-ті роки по Р. Х.) протестує проти підвищення первосвящениками ціни на жертви (голуби), які купували бідні (*Миш. Кет.* 1,7). Таннайська традиція висвітлює практику хабарництва за посаду первосвященика (про це також пише Йосиф Флавій), згадує, що первосвященики вбивали один одного, чаклували, і вважає, що майно родини первосвященика Анни (тестя Каяфи, п'ять синів якого були первосвящениками в I ст.) було зруйновано ще за три роки перед знищенням решти Ізраїля, бо її члени ухилилися від сплати данини на Храм. Тосефта і Талмуд також вказують на порушення приписів культу (*Тос. Йома* 1,7-8), корупцію та утиски первосвящеників; зокрема деталізують несправедливі ділення ними принесених у жертву тварин (*Тос. Мерахот* 13, 18-19; *T^B Пес.* 57а), розкрадання жертвовного золота

³³ Див.: Perrin, *Jesus the Temple*, 44-45.

³⁴ Див.: Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 236-241.

і дорогих металів (*Тос. Мерахот* 13,18-19). З цього приводу Абба Саул бен Бітніт і Абба Йосиф бен Йонатан в I ст. в Єрусалимі виголошують застереження з елементами прокляття чотирьом головним первосвященничим сім'ям (Боеція, Катроса, Анни, Фабі), згадуючи про найвищі посади у святині, які займали члени первосвященничих родин (*Тос. Мерахот* 13,21; *T^B Пес.* 57а; *T^J Маашер Шені* 5,15). Тосефта відверто заявляє, що Другий єрусалимський храм було зруйновано через пожадливість владних первосвященничих сімей (*Тос. Мерахот* 13,22)³⁵.

Отже, нехристиянські джерела I ст. по Р. Х. також здебільшого критикують владу Храму за зловживання становищем, самозбагачення, байдужість до потреб бідних, за нехтування обов'язками культу й інше. У контексті інших антихрамових рухів до Ісуса і нехристиянських свідчень I ст. по Р. Х. перейдімо до аналізу реакції Ісуса на становище в Єрусалимському храмі. Виникає запитання: чи ця критика влади святині, разом із критикою Ісуса, співзвучна з біблійною традицією Ізраїля?

Реакція Ісуса на становище в Єрусалимському храмі у контексті біблійної традиції Ізраїля

«Ісусова негативна критика Храму на публічному рівні сягає свого піку в критиці храмової еліти щодо ставлення до бідних і Храму, а позитивна – у проголошенні встановлення нового Храму й себе як месіанського первосвященника. Саме це стало прямим викликом первосвященникам і, цілком можливо, коштувало Ісусові життя. Однак, якщо взяти до уваги соціально-економічні й політичні аспекти Храму, Ісус уже раніше кидав виклик храмовій еліті», – підсумовує Перрін³⁶. Сандерс та Еванс також вважають, що спровокований Ісусом інцидент у святині – це один із головних чинників у ланцюгу подій, які призвели до смерті Ісуса на хресті³⁷.

Краще зрозуміємо природу конфлікту Ісуса з владою Єрусалимського храму, якщо пригадаємо основні його риси в біблійній традиції Ізраїля. Серцем ізраїльської традиції є: 1) поклоніння і служіння єдиному Богові Ізраїля – Ягве, який вивів народ з єгипетської неволі; 2) дотримання Завіту, який Бог уклав зі своїм народом на Синаї. Збереження законів і приписів Завіту мало охороняти Ізраїль від неволі на кшталт єгипетської.

³⁵ Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 236-241.

³⁶ Perrin, *Jesus the Temple*, 14-15.

³⁷ Ed Paris Sander, *Jesus and Judaism*, Philadelphia 1985, 61-76; Див.: Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 235.

Після виходу євреїв із Єгипту, де їх примушували поклонятися і служити фараонові, укладення Синайського Завіту означало, що Ізраїль визнав абсолютну владу Бога і повинен був дотримуватися певних норм поведінки. Введення монархії не було співзвучне зі Синайським Завітом. Ягве вважали єдиним царем, але перед загрозою филистимлян виникла потреба запровадження інституції вождя, який мав би дбати і служити своєму народу. Однак царі Ізраїля до Вавилонської неволі і первосвященники після неї часто зловживали своєю владою, вдаючись до подібних методів пригноблення, яких колись зазнавали євреї в Єгипті. Пророки в єврейській Біблії виступали проти насильства монархів, вождів, первосвященників Ізраїля над власним народом. Вони нагадували про суть і закони Синайського Завіту. Вавилонська неволя та будь-яке інше чужоземне панування часто інтерпретували як покарання за недотримання Завіту. Отже, повага до принципів і законів Синайського Завіту, по суті, мала гарантувати Ізраїлю Божу присутність і опіку³⁸.

При цьому Перрін доречно зауважив, що мета Синайського Завіту – відокремити Ізраїль як царство священників і як особливе місце, де царює Бог (Вх 15:17-18; 19:5-6). Отже, Ізраїль і Храм тісно пов'язані, а тому можна сказати, що остаточна мета його спасіння – це не свобода, а вимога встановити святиню із належним поклонінням. Себто, Ізраїль покликаний віддати Богові належне поклоніння як Храм. У книзі Виходу йдеться не про Соломоновий, не про Другий ерусалимський чи Іродовий храм, а про Ізраїль як про Храм есхатологічний. Мойсей одержує настанову будувати святилище за зразком, об'явленим йому на горі (Вх 25). Святилище Мойсея було прелюдією до остаточної прославленої святини. Навернення поган, повернення із заслання, прихід Месії, утвердження праведності – все це перебуває в контексті покликання Ізраїля – як Храму, де можна віддати Богові належне поклоніння³⁹.

Виокремлення Ізраїля, зумовлене Божою свобідною волею і любов'ю, не потрібно сприймати як надання йому переваги над іншими. Його виокремлено заради спасіння світу, щоб бути світлом для світу: «Я зроблю тебе світлом народів, щоб моє спасіння дійшло до кінців світу» (Іс 48:6; пор.: Ді 13:47)⁴⁰.

³⁸ Л. Дубковецька, «Ісус з Назарету і відновлення Ізраїля в історичних обставинах кризи», виступ на конференції 15.11.2012 «Актуальні проблеми і виклики українського суспільства: біблійні відповіді» – <http://www.youtube.com/watch?v=reE67fVLCQ0>.

³⁹ Perrin, *Jesus the Temple*, 12-13.

⁴⁰ Rutishauser, «“The Old Unrevoked Covenant” and “Salvation for All Nations in Christ” – Catholic Doctrines in Contradiction?», 235.

Отже, реакція Ісуса на становище Єрусалимського храму співзвучна з біблійною традицією Ізраїля. Тому сьогодні часто говоримо про його відновлення Ісусом, яке, по суті, полягає в поверненні 12 племен під пряму владу Бога, у відновленні Синайського Завіту й адаптації до умов свого часу⁴¹.

У співзвучності з біблійною традицією Ізраїля, конфронтація Ісуса з первосвящениками Храму вказує на те, що первосвященики, як посередники між Богом і людьми та гаранті дотримання ізраїльської традиції, першими її порушували. Вони не тільки допомагали римлянам тримати в покорі й оподатковувати ізраїльський народ, а й самі різними способами пригнічували його, що суперечило заповідям і настановам Синайського Завіту. По-перше, первосвященики нехтували бідними (свідчення про корбан у Мр 7:9-13; 12:38-40; про останню лепту бідної вдови у Мр 13:41-44; багато висловів Ісуса на захист бідних і докір багатим у Євангеліях: Мт 5:3; 6:19-34; Мр 10:17-31; Лк 6:24-26; 12:15-51; 14:12-24; 16:19-25; 19:1-9). Замість бути полегшенням і пристановищем, святиня поступово ставала для бідних все більшим економічним тягарем. По-друге, частково це могло бути пов'язане з податками. Кожен зрілий чоловік повинен був платити раз у рік половину шекеля на Храм. Цікаво, що влада святині відповідала і за збірку податку для Риму⁴². На перший погляд здається, що Ісус не толерував податків (Лк 23:2), хоча питання Його ставлення до їх видів потребує подальшого дослідження⁴³. По-третє, спровокований інцидент у Храмі засвідчує Його протест проти фальшивого горизонтального і вертикального вимірів первосвященичого служіння. Це протест проти теперішнього Храму і знак Храму майбутнього. Як і пророки, Ісус виступає проти соціально-економічної та політичної несправедливості господарів святині. По-четверте, Євангелія говорять про духовне приношення: «Не жертви хочу, а милосердя» та «любов Бога і ближнього є більшою за всі всепалення і жертви». Подібний феномен бачимо у *Правилі спільноти* 9,3-5: «Винні мають відпокутувати провину і грішну невірність... не м'ясом всепального приношення чи жиром жертви; приношення уст, згідних із Законом, буде приємним запахом праведності, і вдосконалення поведінки буде добровільним даром...». Тут

⁴¹ Horsley, *The Prophet Jesus and the Renewal of Israel*.

⁴² Horsley, «High Priests and the Politics of Roman Palestine», 30-31.

⁴³ Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 243-245; Horsley, *Jesus and the Powers*, 175; F. E. Udoh, *To Caesar What Is Caesar's? Tribute, Taxes, and Imperial Administration in Early Roman Palestine (63 B.C.E.-70 C.E.)*, Brown Judaic Studies 343, Providence, Rhode Island 2005.

поєднано етику і культові аспекти юдейської віри⁴⁴. Критикуючи первосвященство Єрусалимського храму, деякі писання Нового Завіту зображають Ісуса як Храм⁴⁵ і первосвященника⁴⁶.

Висновки

У вступі зазначено, що з II Ватиканським собором постало багато нових термінів і дискусій на теми, зокрема, зв'язку між Старим і Новим Завітами, месіанізму, тринітарного монотеїзму тощо. Тепер усередині Церкви жваво обговорюють питання, як ми, християни, можемо водночас вірити, що Ісус – спаситель усього людства і визнавати дійсним союз євреїв із Богом. Стаття не ставила за мету відповісти на ці запитання, але, сподіваюся, принаймні стало зрозуміло, що Ісус проповідував, діяв і критикував владу Єрусалимського храму в межах біблійної традиції Ізраїля. Подібно до Псалмів Соломона, рукописів Мертвого моря і руху, згуртованого навколо Йоана Хрестителя, конфронтація Ісуса з первосвященничою владою Єрусалимського храму вказувала на те, що первосвященники як ті, котрі повинні були дбати про дотримання Завіту, укладеного Богом з Ізраїлем, першими його не дотримувалися. Це неминуче мало б призвести до зруйнування святині.

По суті, Храм (культ), Тора (закон) і Євангеліє взаємопов'язані. Таке розуміння переважно не брали до уваги. Одна з причин криється в помилковому протиставленні Євангелія і Тори або в хибному твердженні, що в юдаїзмі переважав Закон, від якого Ісус звільнив проповіддю Євангелія⁴⁷. Через це не надавали належної ваги пізнанню справжньої природи юдейського культу і, відповідно, культовому забарвленню християнського руху⁴⁸. Як зауважив Перрін, не взято належно до уваги, що Євангеліє і Тору годі відокремити від єврейського культу. Навіть із поверхового читання П'ятикнижжя видно, що закони і культ взаємопов'язані; Храм залишається фундаментальною реальністю⁴⁹. «Збагнути Закон

⁴⁴ Evans, «Opposition to the Temple: Jesus and the Dead Sea Scrolls», 247-248.

⁴⁵ Perrin, *Jesus the Temple*, 111.

⁴⁶ M. Berker, *The Great High Priest. The Temple Roots of Christian Liturgy*, London – New York: T&T Clark 2003.

⁴⁷ D. P. Fuller, *Gospel and Law: Contrast or Continuum? The Hermeneutics of Dispensationalism and Covenant Theology*, Grand Rapids: Eerdmans 1982.

⁴⁸ Див.: J. Klawans, *Purity, Sacrifice, and the Temple: Symbolism and Supersessionism in the Study of Ancient Judaism*, Oxford – New York: Oxford University Press 2006.

⁴⁹ Див.: G. Klinzing, *Die Umdeutung des Kultus in der Qumrangemeinde und im Neuen Testament*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1967; N. Perrin, *Jesus the Temple*, 185.

означало, по суті, вести спосіб життя, сумісний із Храмом; підкоритися закону означало мати належне ставлення до культу»⁵⁰. Ернст Ломаєр зазначає: «Потрібно брати участь у культурі не тому, що так заповідає Тора; натомість, треба дотримуватися приписів Тори, щоб зберегти належну чистоту, і тоді мати можливість брати участь у культурі, бо культ – основа життя, а Закон – імператив, який від нього походить»⁵¹.

Що означає «віддати Богові належне поклоніння»? Як стосується це Ісуса і Храму? Віддати Богові належне поклоніння – це визнати Його своїм царем і дотримуватися заповідей Завіту між Ним та Ізраїлем. Влада Єрусалимського храму, особливо первосвященики, це порушували. По суті, як і інші антихрамові рухи до Нього, Ісус виступав проти чинності влади храму, яка не відповідала вимогам Тори, бо, як єврей, Ісус жив реальністю Завіту, який Бог уклав з Ізраїлем.

Наприкінці поділюся цікавою думкою Рутісгаузера, який запропонував вирішення проблеми, що стосується не тільки теми цієї доповіді, а й відкриває нові можливості та перспективи юдейсько-християнського взаємопорозуміння. Зокрема він зазначає, що на основі новозавітних писань треба розрізнити подвійну роль і значення особи Ісуса у ставленні до юдеїв і неюдеїв. З одного боку, як цар юдейський, Ісус – сповнення біблійної традиції Ізраїля (Мт 5:17-18). Євангелист Марко починає розповідь із суботнього зцілення чоловіка в синагозі та жінки у своєму домі, щоб ті могли гідно взяти участь у суботньому культурі (Мр 1:21-34). Євангеліє від Йоана також починається відгомоном сімох днів творення (творення закінчено, Ізраїль наново зібраний), споживанням вишуканих вин (Іс 25:6) на бенкеті в Кані сьомого суботнього дня (Йо 1:19-2:12). З іншого боку, в Новому Завіті єврейський месіанізм («есхатологічний феномен єврейської історії») трансформується у христологію, закладаючи основи ранньої Церкви та життя народів у союзі з Богом Ізраїля. Отже, спрямований на відновлення Ізраїля, месіанізм часів Ісуса – це дохристиянський феномен, беручи до уваги його як окрему реальність, відмінну від христології ранньої Церкви з її універсальним закликом до спасіння на основі смерті та воскресіння Ісуса Христа⁵².

⁵⁰ Perrin, *Jesus the Temple*, 185.

⁵¹ Див.: E. Lohmeyer, *Lord of the Temple: A Study of the Relation between Cult and Gospel*, Edinburgh – London: Oliver & Boyd 1961, 14, 10. Perrin, *Jesus the Temple*, 185.

⁵² Rutishauser, «“The Old Unrevoked Covenant” and “Salvation for All Nations in Christ” – Catholic Doctrines in Contradiction?», 237-238.